

Odraz štruktúry osídlenia na pohrebiskách z 10.—11. storočia

MÁRIA REJHOLCOVÁ

V priebehu 10. storočia, najmä koncom jeho prvej tretiny, dochádza nielen na juhozápadnom Slovensku, ale v Karpatskej kotline vôbec k zložitej situácii, ktorá je výslednicou historických udalostí, podmienených príchodom staromaďarského etnika a spolu s ním aj iných etnických skupín do slovanského prostredia. Etnické zmeny sú vyjadrené rôznorodosťou náplne hmotnej kultúry v 10. storočí a v jej vývoji v nasledujúcom storočí. Etnická nehomogenosť pamiatok je v celej širokej škále najvýraznejšie zastúpená a sledovaná na pohrebiskách, situovaných na území, kde dochádza k intenzívnym kontaktom najväčších etnických celkov — domáceho slovanského a prisťahovaného staromaďarského obyvateľstva, ktoré sa podieľali v najväčšej miere na ďalšom vývoji.

Najucelenejší obraz o štruktúre osídlenia v 10. a 11. stor. nám poskytujú preskúmané pohrebiská z tohto obdobia. Vo svojom príspevku vychádzam z výsledkov preskúmaných pohrebísk na juhozápadnom Slovensku — Trnovec nad Váhom, Hurbanovo-Bohatá, Nové Zámky, Nitra pod Zoborom a ďalších, najmä však v súčasnosti skúmaného najrozsiahlejšieho pohrebiska v Čakajovciach, ktoré podľa dnešného stavu bádania uvedeného časového úseku, je najsevernejšie situovanou lokalitou tzv. belobrdskej kultúry.

Celkový charakter komplexu pamiatok materiálnej kultúry na pohrebiskách z konca prvej a druhej polovice 10. storočia poukazuje na výrazný podiel domáceho slovanského etnika, potvrdzujúci prežívanie veľkomoravských tradícií v materialnej kultúre, doložených pretrváváním viacerých typov šperku byzantsko-orientálneho charakteru a podunajského typu, ako aj ďalších výrobkov špecializovaných remeselných dielní. Dokladajú to nálezy jemných hrozienských náušnic, zdobených granuláciou a filigránom, košíčkových náušnic, duté plechové gombíky a iné, ktoré nachádzame v uzavretých hrobových celkoch spolu so šperkom charakteristickým už pre tzv. belobrdskú kultúru. Naďalej prežívajú niektoré druhy šperku podunajského typu, z ktorých je najpočetnejšie zastúpený jednoduchý drôtený krúžok, nachádzajúci sa už v hrobách zo 7.—8. stor. (Točík, 1963, s. 130; Čilinská, 1966, s. 95) a je zastúpený aj v kolekcii šperkov z veľkomoravského obdobia (Chropovský, 1957, s. 200). Jeho širšie uplatnenie sledujeme najmä v prvých dvoch tretinách 10. stor., koncom 10. resp. začiatkom 11. stor. sa z kolekcie šperkov stráca. Sporadickými nálezmi je doložené pretrvávanie záušnice s jedným koncom stočeným do rovnomernej alebo kónicky sa rozširujúcej špirály. Na pohrebiskách na juhozápadnom Slovensku ho sledujeme ešte v druhej polovici 10. stor. a pravdepodobne začiatkom poslednej tretiny 10. storočia sa z kolekcie šperkov stráca. Ďalším typom podunajského šperku je drôtená záušnica s jedným koncom zvinutým do kruhového očka, ktorú na území Slovenska sledujeme už v hrobách z mladšieho horizontu slovansko-avarských pohrebísk

(Čilinská, 1975, s. 92, obr. 12), ale aj v hrobách z veľkomoravského obdobia, napr. v Starom Meste, datovaná V. Hrubým (1955, s. 224) do prvej polovice 10. storočia. Na tzv. belobrských pohrebiskách prežívanie tohto typu je doložené, ako to potvrdzuje ostatný sprievodný materiál, najneskôr do konca druhej tretiny 10. stor. Napr. na pohrebisku v Nitre pod Zoborom, ktoré vzniklo začiatkom poslednej tretiny 10. stor. je úplná absencia tohto druhu šperku.

Ďalšiu skupinu hmotných pamiatok, sledovaných v hrobách predstavujú umelecko-remeselné výrobky staromaďarského rázu. Sporadický je výskyt hrobov bojovníkov-jazdcov, už iba výnimočne so zvyškami častí kostry koňa, v ktorých sa nachádzajú súčasti jazdeckej výstroje. Zo zbraní sa už iba výnimočne nachádzajú železné dvojsečné meče — napr. Hurbanovo-Boháta (Rejholcová, 1976, tab. II: 2, IV: 8) a typické nomádske šable — napr. Bešeňov (Nevizánsky, 1979, s. 386, obr. 12). Početnejšie sú šipy romboidného, deltoidného, *rázsochatého* a listovitého tvaru, niekedy aj so zvyškami železného kovania tulca na šipy. Hroby s týmito pamiatkami sú determinované aj prejavmi v nadstavbovej sfére. Výrobky liatej a plechovej industrie východného charakteru sú na pohrebiskách zastúpené zriedkavo. Výnimočným nálezom je súbor kovaní a falér z Nových Zámkov, z konca prvej, začiatku druhej polovice 10. stor. (Rejholcová, 1974, tab. VII: 1—23). Ojedinelé sú nálezy tepaných plechových kotúčov, alebo liatych prelamovaných kruhov, slúžiacich na ozdobu vrkočov, ako aj charakteristických náušnic východného typu (napr. Čakajovce — nepublikované). Uvedené okrasy hlavy a vlasov B. Szöke (1962, s. 26) pokladá za charakteristický šperk žien vedúcej a strednej vrstvy starých Maďarov. Sporadické nálezy liatych gombíkov ako aj lisovaných nášiviek dopĺňajú kolekciu okrás východného charakteru.

Súčasne so spomenutými typmi pamiatok hmotnej kultúry nastupuje nový okruh pamiatok, predstavujúci výrobky šperkárskoho remesla. Ide tu predovšetkým o najmasovejšie zastúpenú esovitú záušnicu, ktorá sa v Karpatскеj kotline objavuje okolo roku 950. Tento typ šperku sa rýchlo rozšíril aj západným smerom, kde moravské nálezy V. Hrubý (1955, s. 292) a J. Poulik (1948, s. 46) zhodne datujú k roku 950. Pravdepodobne na začiatku poslednej tretiny 10. stor., spolu s najstarším typom esovitej záušnice sa začína uplatňovať aj jej lokálny variant so široko roztepanou esovitou slučkou (šírka 8—12 mm), ktorý bol do literatúry uvedený ako „nitriansky typ“ (Čaplovič, 1954, s. 30). Jej početné zastúpenie v hrobách z druhej polovice 10. stor. potvrdzujú aj nálezy zo skúmaného pohrebiska v Čakajovciach.

V priebehu druhej polovice 10. stor. výrazne vystupuje skupina šperku predstavujúca náramky a prstene, v menšej miere nákrčníky. Sú to predovšetkým otvorené pásikové náramky a najmä jednoduché tyčinkové náramky so zahrotenými koncami, ktoré sa udržiavajú v hrobovom inventári do konca 10. stor. Súbežne s nimi boli používané aj pletené formy náramkov a nákrčníkov. Ich rovnaké časové zaradenie potvrdzujú aj najnovšie nálezy z uzavretých hrobových celkov v Čakajovciach. Početné sú otvorené prstene rôzneho prierezu a výzdoby s početnými analógiami už v nálezoch z 8. a 9. storočia. Koncom 10. storočia sa začínajú objavovať liate zatvorené obrúčky rôzneho prierezu, často na vonkajšej strane členené zárezmi, ktoré mali široké uplatnenie v priebehu 11. stor. V polovici 11. stor. (v Čakajovciach spolu s mincou Ondreja I — 1064—1061) sa začínajú objavovať strieborné pletené prstene, ktoré majú analógie v oblasti pokladov sekaného striebra; zriedkavejšie sú formy s očkom, ku ktorým nachádzame paralely vo výrobkoch byzantských šperkárskych dielní. Časté sú nálezy náhrdelníkov z korálikov a mušiel „kauri“. Okrem už známych typov korálikov z veľkomorav-

ského obdobia, dominujú tvary predstavujúce import z juhovýchodných oblastí. O obchodných kontaktoch s pribaltskými oblasťami svedčia nálezy korálikov z jantaru. Od polovice 11. stor. sú častejšie koráliky vyrobené z farebných minerálov — fluoritu, ametystu, karneolu a krištálu.

Na pohrebiskách z 10. stor. je sledovaný, ako v predchádzajúcom veľkomoravskom období, zvyk vkladania nádoby do hrobu, niekedy aj vo viacej kusoch (napr. v Čakajovciach). Zaujímavé je, že na pohrebiskách z druhej polovice 10. stor., ktoré sú situované v prostredí, na ktorom sledujeme rozšírenie staromaďarských veľkorodinných pohrebísk, sú pohrebiská veľmi chudobné na keramiku, prípadne sú úplne bez keramiky. Napr. na pohrebisku v Hurbanove-Bohatej, Zemnom a Dolnom Petri je úplná absencia keramiky (Rejholcová 1976, s. 191—234; Rejholcová, 1979, s. 405—436; Dušek, 1964, s. 197—222), v Bešeňove bola v dvoch hroboch (Nevizánsky, 1979, s. 375—404) a v Nových Zámkoch iba v jednom hrobe (Rejholcová, 1974, s. 435—463). Na pohrebiskách, ktoré sú lokalizované severnejšie — Nitra pod Zoborom a Čakajovce je keramika v hroboch početne zastúpená.

Začiatkom 11. stor. sa pamiatky v hroboch obmedzujú výlučne na osobný šperk a mincu arpádovských raziab vo funkcii obolu mŕtvych — dochádza k unifikácii materiálnej kultúry.

Zhrňujúc sledované javy v materiálnej kultúre, v zastúpení jednotlivých druhov predmetov v hroboch na pohrebiskách z 10. a 11. stor., môžeme predmetné časové obdobie v rámci pracovnej hypotézy rozdeliť na tri vývojové fázy:

I. fáza (približne časovo ohraničená r. okolo 950—1000) je charakterizovaná prežívaním viacerých druhov šperku byzantskoorientálneho typu a podunajského šperku z veľkomoravského obdobia. Súčasne v materiálnej kultúre sledujeme zastúpenie umeleckoremeslených výrobkov staromaďarského rázu, čo je determinované aj prejavmi v nadstavbovej sfére. V hroboch je často keramika a predmety dennej potreby. Široké je uplatnenie ďalších typov šperku, najmä tyčinkových, pletených a pásikových náramkov, pletených nákrčníkov, širokej škály prsteňov a esovitej záušnice. Nevyskytujú sa mince vo funkcii obolu mŕtvych.

II. fáza (približne vymedzená rokmi 1000—1075) — absencia hrobov s jazdeckou výstrojou a výzbrojou. Z hrobov sa stráca keramika, nákrčníky, náramky, niektoré druhy prsteňov, korálikov a mušľa kauri. Dominujúcim tvarom šperku, popri jednoduchých tvaroch prsteňov, je esovitá záušnica. Novým tvarom sú otvorené pletené prstene. V hroboch sa nachádza často minca z prvej polovice 11. stor. vo funkcii obolu mŕtvych.

III. fáza (približne od r. 1075—1125/1150) — v materiálnej náplni predstavuje ďalšiu redukcii šperku. Pretrváva esovitá záušnica, uplatňuje sa prsteň s očkom a koráliky z polodrahokamov a farebných minerálov (ametyst, fluorit, karneol, krištál). V hroboch sú mince z druhej polovice 11. a prvej polovice 12. stor. vo funkcii obolu mŕtvych.

Záverom možno povedať, že vznik tzv. belobrdskej kultúry je úzko spätý s etnickou zmenou štruktúry obyvateľstva, čo sa odráža v zmene obsahu materiálnej kultúry a tak isto aj v zmenách v nadstavbových javoch. V oblasti Karpatskej kotliny vystupuje ako spoločný prejav v materiálnej a duchovnej kultúre etnických skupín, žijúcich v tom čase na uvedenom teritóriu. Nie je možné preto obsah jej materiálnych a duchovných hodnôt stotožňovať len s jedným etnickým spoločenstvom, ale ho chápať ako vyjadrenie novovzniknutého prejavu v oblasti spoločenskej, ekonomickej a ideologickej, ktorý vyrastá z procesu symbiózy viacerých etníc v lone slovanského sídliskového aglomerátu.

Literatúra

- Čaplovič P., 1954: Slovanské pohrebište v Nitre pod Zoborom. Slov. Archeol., 2, s. 5—50.
- Čilinská Z., 1966: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava.
- Čilinská Z., 1975: Frauenschmuck aus dem 7.—8. Jahrhundert im Karpatenbecken. Slov. Archeol., 23, s. 63—96.
- Dušek M., 1964: Kostrové pohrebisko z X. a XI. storočia v Dolnom Petri II. Štud. Zvesti Archeol. Úst. SAV. 14. Nitra s. 197—222.
- Hrubý V., 1955: Staré Město — velkomoravské pohřebiště „Na valách“. Praha.
- Chropovský B., 1957: Slovanské pohrebisko z 9. stor. vo Veľkom Grobe. Slov. Archeol., 5, s. 174—239.
- Nevizánsky G., 1979: Pohrebisko z konca 9. a z 10. storočia v Bešeňove. Slov. Archeol., 27, s. 375—404.
- Poulik J., 1948: Staroslovanská Morava. Praha.
- Rejholcová M., 1974: Pohrebisko z 10.—12. storočia v Nových Zámkoch. Slov. Archeol., 22, s. 435—463.
- Rejholcová M., 1976: Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurbanove-Bohatej. Slov. Archeol., 24, s. 191—234.
- Rejholcová M., 1979: Pohrebisko z 10. storočia v Zemnom. Slov. Archeol., 27, s. 405—436.
- Szöke B., 1962: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Budapest.
- Točík A., 1963: Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši. Slov. Archeol., 11, s. 121—198.

Zusammenfassung

Reflexe der Siedlungsstruktur auf Gräberfeldern des 10.—11. Jahrhunderts

Gegen Ende des ersten Drittels des 10. Jahrhunderts tritt im ganzen Karpatenbecken eine komplizierte Lage ein, die durch den Einbruch des magyarischen Ethnikums und anderer ethnischer Gruppen in das slawische Milieu verursacht wurde. Diese ethnischen Änderungen drücken sich in der Heterogenität der materiellen Kultur aus, was man wohl am deutlichsten auf Gräberfeldern verfolgen kann. Der Charakter der Denkmäler aus den Gräbern am Ende der ersten und in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts läßt den wesentlichen Anteil des heimischen slawischen Ethnikums erkennen, den vor allem das Überdauern großmährischer Schmuckstücke und anderer Erzeugnisse hochspezialisierter Handwerkstätten belegt; man findet sie in geschlossenen Grabanlagen neben Schmuckstücken, die schon für die sogenannte Belobrdy-Kultur charakteristisch sind.

Eine weitere Gruppe materieller Denkmäler sind kunstgewerbliche Erzeugnisse altmagyarischen Charakters. Vereinzelt kommen Gräber berittener Kämpfer vor, ganz ausnahmsweise mit Resten von Pferdeknöcheln, bei denen sich Bestandteile des Zaumzeugs und der Reitausrüstung finden.

Gleichzeitig mit den soeben erwähnten Denkmälern tritt ein neuer Kreis von Erzeugnissen auf, Produkte des Juwelierhandwerks — S-förmige Ohrgehänge, bandförmige, geflochtene und stabförmige Armbänder, Halsbänder, und eine breite Skala von Ringen und Halsketten. Der Brauch Gefäße in das Grab zu legen, dauert an. Bemerkenswert ist, daß Gefäße als Grabbeigaben in den weiter nördlich liegenden Gräberfeldern häufiger vorkommen. In Gräberfeldern aus der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts im Verbreitungsgebiet der altmagyarischen Sippengräber sind keramische Funde selten.

Zu Beginn des 11. Jahrhunderts kommt es zu einer Vereinheitlichung der materiellen Kultur und die Grabfunde beschränken sich nun ausschließlich auf persönliche Schmuckstücke und Münzen der Arpaden-Prägungen als Totenobolus.

Die verfolgten Erscheinungen der materiellen Kultur in den Gräberfeldern

des 10. und 11. Jahrhunderts zusammenfassend, können wir diesen Zeitraum hypothetisch in drei Entwicklungsphasen einteilen:

Die erste Phase (um 950—1100) wird von dem Überdauern mehrerer Arten von Schmuckstücken des byzantinisch-orientalischen Typs und der donauländischen Schmuckstücke aus der großmährischen Zeit charakterisiert. Zugleich läßt sich in der materiellen Kultur eine Komponente kunstgewerblicher Erzeugnisse des altmagyarischen Habitus verfolgen, was von Vorgängen in der Überbauspähre bedingt war. Die Zahl der keramischen Beigaben und Gegenstände des täglichen Bedarfs nimmt in den Gräbern zu. Breit ist die Skala weiterer Typen von Schmuckgegenständen, vor allem stäbchenförmiger, geflochtener und streifiger Armbänder, geflochtener Halsbänder, verschiedenartiger Ringe und S-förmiger Ohrgehänge. Münzen als Totenobolus fehlen.

In der zweiten Phase (annähernd 1000—1075) vermißt man Gräber mit Zaumzeug und Reiterausrüstung. Aus der Gräber verlieren sich die Keramik, Halsbänder, Armbänder, manche Ringarten, Korallen und Kauri-Muscheln. Die S-förmigen Ohrgehänge dominieren, als neue Form erscheinen geflochtene offene Fingerringe. In den Gräbern findet man häufig Münzen aus der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts als Totenobolus.

In der dritten Phase (etwa 1075—1125/1150) ist im materiellen Fundgut ein weiterer Schwund von Schmuckgegenständen zu verzeichnen. Die S-förmigen Ohrgehänge bleiben jedoch, Ringe mit Ösen und Korallen aus Halbedelsteinen und farbigen Mineralien tauchen auf. Die Beigaben von Totenmünzen stammen aus der zweiten Hälfte des 11. und ersten Hälfte des 12. Jahrhundert.

Abschließend wäre zu erwähnen, daß die Entstehung der Belobrdy-Kultur eng mit der Änderung der ethnischen Struktur der Bevölkerung zusammenhängt, was sich im Gehalt der materiellen Kultur und im Bereich der Überbauphänomene widerspiegelt. Im Karpatenbecken äußert sich die genannte Kulturstufe als gemeinsame Manifestation der materiellen und geistigen Kultur der ethnischen Gruppen, die in dieser Zeit dort gelebt haben, und wächst aus dem Symbioseprozeß im Schoße des slawischen Siedlungsagglomerates.

